

П. В. Кухта,

канд. екон. наук, асист., КНУ імені Тараса Шевченка

КРИЗИ, ЇХ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У статті розкрито сутність криз та кризових явищ в розвитку соціально-економічної системи, охарактеризовано їх види, причини, наслідки та глибинний взаємозв'язок.

Ключові слова: криза, антикризове управління, класифікація видів криз, причини криз, наслідки кризи.

В статье раскрыты сущность кризисов и кризисных явлений в развитии социально-экономической системы, охарактеризованы их виды, причины, последствия и глубинную взаимосвязь.

Ключевые слова: кризис, антикризисное управление, классификация видов кризисов, причины кризисов, последствия кризисов.

The article deals with the essence of crises and crisis events in the development of the social-economic system. The author characterizes their types, causes, results and deep interconnection.

Keywords: crisis, anti-crisis management, classification of the types of crises, causes of the crises, consequences of crisis.

Вступ. У сучасній науковій літературі триває полеміка щодо визначення сутності й природи криз у розвитку соціально-економічної системи. Існувала точка зору, що кризи є характерною рисою капіталістичного способу виробництва і повинні бути відсутні за соціалістичного ладу [1]. У минулому існували навіть такі теоретичні концепції, що обґрунтовували неможливість виникнення криз при соціалізмі, а існуючі проблеми забезпечення стабільного розвитку пояснювали тільки “труднощами зростання”. Держава, втручаючись в економіку того чи іншого підприємства, не допускала та й не могла допустити банкрутства (не існувало навіть такого поняття) [2]. Проте практика суспільного та економічного розвитку в усі періоди історії свідчить, що криз уникати поки не вдіється, це обумовлює важливість та актуальність своєчасного розпізнавання криз, розуміння їх сутності та виявлення симптомів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виникнення економічних криз є предметом дослідження багатьох учених. Кризу розглядати як закономірне явище, як обов'язковий атрибут розвитку економічної системи Дж. М. Кейнс, М. Кондратьєв, К. Маркс, П. Самуельсон, М. Туган-Барановський, Р. Дж. Хоутрі, Й. Шумпетер та ін. Фундаментальні праці з виявлення природи сучасних криз та пошуку ефективного інструментарію їх запобігання в економіці розвинених країн не втрачають своєї актуальності, це дослідження таких видатних учених, як: Дж. Тобін, К. Ерроу, Дж. Штігліц, Ф. Кідланд та Е. Прескот. Серед вітчизняних учених, які займалися дослідженням цієї проблематики та зробили суттєвий внесок у вирішення окремих її аспектів, варто відмітити В. Гейця, С. Переполькіна, А. Гончарука, Д. Лук'яненка, В. Василенка, Л. Дмитриченко, а серед російських учених-економістів – В. Іноземцева, С. Балацького, С. Глазьева, С. Меньшикова, Ю. Яковця та ін. Останнім часом велика увага приділяється розмежуванню зовнішніх і внутрішніх причин циклічності ринкової економіки, а також визначенню ролі держави в антикризовому регулюванні.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Нині бракує комплексних досліджень, що визначають не лише передумови виникнення кризового стану соціально-економічної системи, але й їх взаємозв'язок з особливостями сучасних трансформаційних процесів у суспільстві, з суперечностями його розвитку. Відчувається нестача наукових праць, присвячених об'єктивному визначенню масштабів розвитку кризи, її характеристик, напрямів розповсюдження. На жаль, ще не сформована єдина концепція розуміння та методологічного дослідження кризових явищ.

Формулювання завдань та цілей статті. Метою статті є висвітлення сутності криз в розвитку соціально-економічної системи, узагальнення їх видів, причин і наслідків, а також розкриття можливих взаємозв'язків між кризовими явищами різної природи.

Виклад основного матеріалу. У сучасному розумінні криза (від грец. *krisis* – вихід, закінчення, суд і вище справедливе покарання) – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишній середовищі [6, с. 586]. Криза порушує стійкість системи, при цьому радикальним чином її оновлюючи. Стабільний стан і криза виступають постійними антагонізмами в розвитку будь-якої системи, при цьому очисна сила кризи потрібна системі не менше, ніж стабільне існування. Ці дві сторони (криза і стабільність) не можуть існувати одне без одного, це свого роду закон єдності й боротьби протилежностей (оскільки без боротьби – немає й розвитку).

Отже, криза (при широкому на неї погляді), так само потрібна системі, що розвивається, як і стабільний стан. Кризу слід розглядати як переломний момент у розвитку системи, що дає простір новому витку економічних змін.

Будь-яка соціально-економічна система (підприємства, суспільна формація тощо) має дві тенденції свого існування:

– функціонування – підтримка, збереження функцій, що визначають цілісність соціально-економічної системи, її якісну визначеність та сутнісні характеристики;

– розвиток – придбання нової якості, що змінює стабільність й умови функціонування соціально-економічної системи. Фактором розвитку є підвищення продуктивності праці, зміна його характеру, виникнення нової технології, посилення мотивації діяльності.

Зв'язок функціонування і розвитку відбиває можливість і закономірність настання та подолання криз. Функціонування стримує розвиток і в той же час є його живильним середовищем, розвиток руйнує багато процесів функціонування, але створює умови для його більш стійкого здійснення [2, с. 11]. Проте кризи відбуваються не тільки протиріччя функціонування і розвитку, але можуть виникати й у самих процесах функціонування, також кризи не обов'язково є руйнівними – вони можуть протікати з різною мірою гостроти.

Якщо є типологія та розуміння характеру кризи, з'являються можливості зниження її гостроти, скорочення часу та забезпечення безболісного протікання. Кризи класифікують шляхом розподілення і групування за сутнісно характерними ідентифікаційними ознаками різних можливих кризових станів соціально-економічної системи, що здійснюється з метою узагальнення інструментарію їх аналізу, прогнозування та визначення перспективних антикризових заходів [6, С. 584]. Тобто необхідність у детальній класифікації криз пов'язана з диверсифікацією засобів і способів управління ними. Розрізняють такі види криз за відповідними ознаками їх класифікації:

– за масштабами прояву: загальні кризи – охоплюють усю соціально-економічну систему, та локальні – охоплюють лише її частину;

– за проблематикою: макро- і мікрокризи. Макрокризи – масштабної проблематики й обсягів, мікрокризи – охоплюють лише окрему проблему, чи невелику їх групу (мікрокриза здатна викликати ланцюгову реакцію, поширитися на всю систему та призвести до макрокризи);

– за причиною виникнення: природні, суспільні та екологічні кризи;

– за структурою відносин у соціально-економічній системі й диференціації проблематики її розвитку виділяють окремі групи економічних, соціальних, організаційних, психологічних, технологічних та інших криз.

У складі економічних криз виділяють фінансові – кризи грошового вираження економічних процесів (наприклад, фінансово-грошових можливостей певної системи). Соціальні кризи виникають при загостренні протиріччя чи зіткненні інтересів різних соціальних груп чи утворень. Соціальні кризи найчастіше є продовженням і доповненням криз економічних, хоча можуть виникати й самі по собі.

Політичні кризи (складовими елементами яких є, зокрема: втрата респектабельності й авторитету апарату управління, розкол у партіях; ідеологічна криза – руйнація принципів, підвалин, моральності, зростання злочинності; криза реалізації інтересів різних соціальних груп та класів тощо), вони, як правило, торкаються всіх сторін розвитку суспільства і з часом трансформуються в кризи економічні. Непомірна бюрократизація часто є проявом організаційної кризи.

Під час соціальних та економічних перетворень виникають психологічні кризи, що виявляються у вигляді стресу, який набуває масового характеру; це почуття непевності, паніки, страху за майбутнє, незадоволеності роботою, правовою захищеністю та соціальним станом.

Технологічна криза виникає як криза нових технологічних ідей в умовах явно вираженої потреби в нових технологіях, наприклад, це може бути криза технологічної несумісності виробів, криза відторгнення нових технологічних рішень. Такі кризи можуть виглядати як кризи науково-технічного прогресу.

Структурна криза є порушенням закону пропорційного розвитку суспільного виробництва. Це виявляється в серйозних диспропорціях між галузями, з одного боку, і випуском найважливіших видів продукції в натуральному вираженні, необхідних для збалансованого розвитку, з іншої [2, С. 34–35].

Кризи також можуть бути передбачуваними (закономірними) й несподіваними. Передбачувані кризи настають як етап розвитку системи, вони можуть прогнозуватися, оскільки викликаються об’єктивними причинами, самою природою соціально-економічної системи. Причини криз – це сукупність факторів впливу на соціально-економічну та інші системи, що обумовлюють виникнення і характер протікання криз, а також є визначальними в обґрунтуванні доцільності застосування певного інструментарію прогнозування та боротьби з ними. Різновидом передбачуваних криз є циклічна криза, звісно за умови, що відома та вивчена її природа і характер. Несподівані кризи (зумовлені суб’єктивними причинами) є результатом, наприклад, помилок в управлінні, катастрофічних природних явищ, економічної залежності тощо. Існують також кризи явні – протікають помітно й легко виявляються та приховані – чим і обумовлена небезпечність таких криз.

Зовнішні причини криз пов’язані з тенденціями та стратегією макроекономічного розвитку чи навіть розвитку світової економіки, конкуренцією, політичною ситуацією в країні. Внутрішні – з ризикованістю стратегій маркетингу, внутрішніми конфліктами, недоліками в організації виробництва, недосконалістю управління, інноваційною й інвестиційною політикою. На мікрорівні криза може бути пов’язана зі скороченням або захопленням конкурентами стратегічної зони господарювання; зумовлена невідповідністю обсягу й структури продукції підприємства обсягу й структурі попиту споживачів продукції; невідповідністю стилю, форм і засобів управління підприємством його існуючому статусу, стратегічним цілям господарювання, якості персоналу тощо; невідповідністю між грошовими доходами та видатками підприємства, загальною розбалансованістю фінансового механізму підприємства.

На макрорівні кризи найчастіше виникають унаслідок розриву між виробництвом і споживанням товарів. К. Маркс найбільш глибоко й докладно розкрив цю проблему, обґрунтувавши неминучість криз в умовах стихії й анархії виробництва. Що ж стосується факторів, які викликають макроекономічні кризи, первісне скорочення сукупного попиту і, як наслідок, спад виробництва, падіння зайнятості, зменшення доходів, скорочення витрат тощо, то вони можуть бути найрізноманітнішими: заміна зношеного устаткування (зменшуються колишні закупівлі сировини, матеріалів, запчастин), падіння попиту на окремі види продукції, зростання податків і кредитних відсотків, порушення закону грошового обігу, війни, різні політичні події, непередбачені ситуації тощо.

Багато економістів циклічність виникнення криз та їх тривалість пов’язують з науково-технічним прогресом (НТП). Активна частина основного капіталу морально застарівала протягом 10–12 років. Це вимагало її відновлення, що виступало стимулом економічного поживлення. Наступні скорочення періодів циклу пов’язуються з прискоренням термінів відновлення основного капіталу під впливом НТП у сучасному світі.

З урахуванням різноманіття причин (збудників) циклічного відтворення та відповідного виникнення макро- і мікрокриз ученими різних напрямків пропонуються наступні різновиди циклів:

– цикли Кондратьєва чи довгохвильові цикли тривалістю 40–60 років: їх головною рушійною силою є радикальні зміни в технологічній базі суспільного виробництва, його структурна перебудова;

– цикли Ковалія. Їхня тривалість обмежується приблизно 20-ма роками, а рушійними силами є зрушення у відтворювальній структурі виробництва (часто ці цикли називають відтворювальними чи будівельними);

– цикли Жугляра періодичністю 8–10 років, що є підсумком взаємодії різноманітних грошово-кредитних факторів;

– цикли Кітчина тривалістю 3–5 років породжуються динамікою відносної величини запасів товарно-матеріальних цінностей на підприємствах;

– часткові господарські цикли, що охоплюють період від одного до 12 років і виникають унаслідок коливань інвестиційної активності.

Представники неокласичної та ліберальної шкіл вважали причиною криз недоспоживання населення, що, як наслідок, викликає умовне надвиробництво. Тому дієвим засобом від криз уважалося стимулювання споживання. Проте низька платоспроможність є скоріше наслідком, ніж причиною кризи.

Фрідріх А. фон Хайек, прихильник ринкової свободи й послідовний супротивник державного втручання, вважав, що кризи надвиробництва виникають через надлишкове фінансування з боку держави (дешевих кредитів, накачування попиту).

Економічною наукою розроблено цілу низку різних теорій, що пояснюють причини економічних циклів і криз:

– грошову теорію, що пояснює цикл експансією (стиском) банківського кредиту (Хоутрі й ін.);

– теорію нововведень, що пояснює цикл використанням у виробництві важливих нововведень (Шумпетер, Хансен);

– психологічну теорію, що трактує цикл як наслідок хвиль песимістичного й оптимістичного настрою, що охоплюють населення (Пігу, Беджгот й ін.);

– теорію недоспоживання, що вбачає причину циклу в занадто великій частці доходу, що припадає багатим і ощадливим людям, у порівнянні з тою, що може бути інвестована (Гобсон, Фостер, Кетчінгс й ін.);

– теорію надмірного інвестування, прихильники якої вважають, що причиною рецесії є, швидше, надмірне, ніж недостатнє, інвестування (Хайек, Мізес й ін.);

– теорію сонячних плям – погоди – врожаю (Джевонс, Мур).

Дж. М. Кейнс вважав економічні кризи неминучими в умовах класичного капіталізму й такими, що впливають із природи властивого йому ринку. Як принципово необхідний засіб згладжування проблем кризи й безробіття Кейнс висунув ідею забезпечення державного втручання в економіку з метою стимулювання ефективного сукупного попиту.

Причиною появи проблемних, а найчастіше й кризових ситуацій, може бути не тільки об’єкт, але й суб’єкт управління. Більше того, саме суб’єкт управління може бути найчастіше джерелом кризи, стан і розвиток якого можуть бути неадекватними стану й тенденціям розвитку об’єкта управління, що й породжує кризові ситуації. При цьому, чим вище ранг суб’єкта управління в ієрархічній системі, тим помітніший його вплив на первинні ланки економіки. Дуже важливо це бачити в системі державного управління. Очевидно, що під суб’єктом управління в даному випадку розуміється не тільки особистість, але й орган влади країни, регіону, галузі, що здійснює той чи інший вплив на економічну політику об’єктів управління.

Цікаво, що відповідно до концепції “рівноважного ділового циклу”, яка відбиває розвиток ідей монетаризму, держава відіграє роль своєрідного генератора грошових “шоків”, що виводять господарську систему зі стану рівноваги й у такий спосіб підтримують циклічні коливання в суспільному відтворенні.

Наслідки кризи залежать від ефективності антикризового управління, що може або пом’якшувати або загострювати кризу. Перелік сукупності можливих позитивних і негативних наслідків кризи достатньо значний: 1) оновлення, оздоровлення, перебудова соціально-економічної системи або її руйнування, виникнення нової кризи; 2) загострення або послаблення кризи; 3) різкі зміни в соціально-економічній системі, або м’який вихід з кризи; 4) довгострокові, короткострокові, якісні, кількісні зміни (або разом); 5) незворотні або зворотні зміни. Таким чином, наслідком кризи може бути як відновлення соціально-економічної системи, так і руйнування її, як розв’язання накопичених протиріччя, так і виникнення нової кризи. Отже, вихід із кризи не завжди пов’язаний з позитивними наслідками. Не можна виключати перехід у стан нової кризи (навіть ще більш глибокої та тривалої). Кризи можуть виникати як ланцюгова реакція. Існує можливість і консервації кризових ситуацій на досить тривалий період (найчастіше це обумовлено певними політичними причинами). Тому, прийняття рішень антикризового характеру вкрай відповідальне для керівництва.

Власне будь-яке управління певною мірою має бути антикризовим, а соціально-економічна система повинна бути пристосована до тривалого існування з можливостями адаптації до умов, що змінюються. Можливості антикризового управління залежать від професіоналізму й мистецтва управління, характеру мотивації, розуміння передумов кризи та її наслідків, а також відповідальності уповноважених осіб.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Отже, криза – це певний етап функціонування і розвитку соціально-економічної системи, який обумовлює об’єктивну необхідність її якісної трансформації. До визначення поняття кризи слід підходити, враховуючи не тільки наявні негативні наслідки, але й з позитивних причинно-наслідкових зв’язків. Запобігання кризи можливе лише шляхом подолання низки її соціально-економічних причин і передумов, що реалізується, зокрема, через усвідомлення негативного впливу ігнорування об’єктивних економічних законів, негативних наслідків надмірної суб’єктивізації економічних відносин.

Як показує досвід, кризи, як правило, можна передбачити, очікувати, а при бажанні й викликати; кризи можна прискорювати, випереджати, відсувати (запобігати), тобто кризові процеси певною мірою можуть бути керованими; також до криз можна й необхідно готуватися. Ефективне управління здатне прискорити вихід з кризи та мінімізувати її наслідки.

Тривалість і глибина кризи є наслідком помилок в антикризовому управлінні, свідомих деструктивних дій керівників або нерозуміння ними причин, характеру й можливих наслідків кризи. І, відповідно, можна припустити, що в майбутньому вдасться взагалі виключити кризи з розвитку соціально-економічних систем.

Література

1. Антикризисное управление : учебник / [под ред. проф. Э. М. Короткова]. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 620 с.
2. Василенко В. О. Антикризисное управління підприємством : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 504 с.
3. Економічна теорія: політекономія : підруч. / [за ред. В. Д. Базилевича]. – [7-ме вид., випр. і перероб.]. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.
4. Лігоненко Л. О. Антикризисное управління підприємством : підруч. / Л. О. Лігоненко. – К. : КНТЕУ, 2005. – 824 с.
5. Макроекономіка : підруч. / [за ред. В. Д. Базилевича]. – К. : Знання, 2008. – 743 с.
6. Міждисциплінарний словник з менеджменту : навч. посіб. / [Д. М. Черваньов, О. І. Жилінська, М. В. Петровський та ін.] ; за ред. Д. М. Черваньова, О. І. Жилінської. – К. : Нічлава, 2011. – 624 с.
7. Терещенко О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств : навч. посіб. / О. О. Терещенко. – К. : КНЕУ, 2000. – 412 с.
8. Экономическая теория: политэкономия : учеб. / [под ред. В.Д. Базилевича]. – М. : Рыбари; К. : Знання, 2009. – 870 с.
9. Юн Г. Б. Словарь по антикризисному управлению / Г. Б. Юн, Г. К. Таль, В. В. Григорьев. – М. : Дело, 2003. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2012 р.